

UDK: 94 (497.5=411.16) "1903/1904"
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 12. 9. 2005.
Prihvaćeno: 4. 11. 2005.

Židovi u banskoj Hrvatskoj u zbivanjima 1903.-1904.

Ljiljana DOBROVŠAK

Institut društvenih znanosti "Ivo Pilar", Zagreb, Republika Hrvatska

Autorica kronološkim redom obrađuje narodni pokret 1903.-1904., razdoblje obilježeno nemirima, demonstracijama, uličnim sukobima, neredima te održavanjem protestnih narodnih skupština po cijeloj Hrvatskoj. Iako se Židovima u većini slučajeva negirao patriotizam, oni su sudjelovali u narodnom pokretu. Godine 1903. bilo je pojedinačnih ispada prema Židovima, jer su ih pojedince, zbog uporabe mađarskog jezika u javnom i privatnom životu držali Mađarima ili "narodnjacima/mađaronima". Narodni pokret 1903.-1904. nije u sebi imao antisemitski karakter, već je ponajprije bio protumađarski i protumađaronski.

ključne riječi: narodni pokret 1903.-1904., Židovi, demonstracije, nemiri, seljaštvo

1. Narodni pokret 1903.-1904. godine

Narodni pokret¹ koji je izbio u Hrvatskoj u ožujku 1903. godine, a završio godinu dana kasnije, nije bio samo otpor protiv Khuenovog režima i mađarske hegemonije nego i želja za rušenjem temelja dualističke Monarhije.² Neposredni povod narodnom pokretu bila je uvreda nanesena Hrvatima od mađarske Kraljevske deputacije glede obnove financijalne nagodbe između banske Hrvatske i Ugarske. Naime, Mađari su ustvrdili da je Hrvatska

¹ U tekstu rabim sintagmu "narodni pokret". U literaturi autori događaje 1903.-1904. godine različito imenuju: "hrvatski pokret" (Stjepan Radić, Milan Marjanović), "narodni pokret" (Janko Ibler, Ante Trumbić, Mirjana Gross, Vaso Bogdanov, Franjo Tuđman, Stjepan Matković), "pokret" (Frano Supilo, Ivo Goldstein), "ustanak" (Vaso Bogdanov), "revolucionarni pokret" (Josip Horvat), "protumađarski narodni pokret" (Dragutin Pavličević), pa i "pobuna", "buna", "nemiri", "skupštinski pokret" (*Katalog izložbe, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, SK, Zagreb, 2003.*). Od 13. studenoga do 8. prosinca 2003. u Nacionalnoj sveučilišnoj knjižnici održana je izložba: *Odjeci skupštinskog pokreta u Hrvatskoj 1903. među hrvatskim iseljenicima.*

² Više o narodnom pokretu u Hrvatskoj, vidi: S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava 1895.-1903*, Zagreb 2001.; M. GROSS, "Narodni pokret u Hrvatskoj godine 1903.", *Historijski pregled* (dalje: *HP*), Beograd 1954.; V. BOGDANOV, *Hrvatski narodni pokret 1903/1904*, Zagreb 1961.; Rene LOVRENIĆ, *Geneza politike "novog kursa"*, Zagreb 1972.; J. HORVAT, *Politička povijest Hrvatske*, 1., Zagreb 1989.; M. MARJANOVIĆ, *Hrvatski pokret. Opažanja i misli na pragu novoga narodnog preporoda*, I-II, Dubrovnik 1903. i dr.

prosjačka zemlja i da Ugarska uzdržava Hrvatsku. Uz sve to uznemirenost su budili i mađarski natpisi na javnim zgradama državnih ureda, pošta i željeznica.³ Prema mišljenju R. Lovrenčića u narodnom pokretu 1903.-1904. mogu se zamijetiti dvije faze: prva traje od početka siječnja do sredine kolovoza 1903., a zatim, poslije kraće stanke, počinje druga faza pokreta.⁴ Prema istraživanjima M. Gross također postoje dvije faze pokreta, s time što je prva organizirana i počinje u ožujku 1903., te ju karakteriziraju skupštinska akcija, i druga, koja je spontana i traje od početka travnja do kraja pokreta u kolovozu 1903. godine.⁵ Početak narodnog pokreta veže se uz 2. ožujka 1903. kada je skupina sveučilištaraca održala javnu skupštinu u kojoj je tražila financijsku samostalnost Hrvatske.⁶ U Zagrebu je 11. ožujka održana velika skupština pod vodstvom hrvatske oporbe kojoj je, prema nekim procjenama, prisustvovalo od 3500-8000 ljudi.⁷ Nakon toga održane su đačke demonstracije u Zagrebu (24. ožujka 1903.), da bi sutradan, nakon demonstracija, na novoj zgradi željezničke prometne uprave osvanuo natpis ispisan zlatnim slovima na mađarskom jeziku: "*Magyar kiraly állam vasutak*" ("Mađarske kraljevske državne željeznice"), što je bilo u suprotnosti sa Hrvatsko-ugarskom nagodbom (1868.). Ban Khuen je znao da je tim natpisom povrijeđeno hrvatsko pravo utvrđeno Nagodbom, pa je zatražio da se natpis skine i zamjeni novim, na mađarskom i hrvatskom jeziku. Tada je pod utjecajem napredne omladine hrvatska građanska opozicija započela pripreme za skupštinski pokret protiv Khuena s namjerom da po cijeloj Hrvatskoj organizira veliki broj narodnih skupština. Napredni omladinci (naprednjaci) nagovorili su predstavnike građanskih oporbenih stranaka, da na te pripreme pozovu i socijaldemokrate.⁸ Nakon toga, 27. ožujka, u Zagrebu počinju demonstracije. Razbijeni su prozori na prometnoj upravi, demolirana je kuća "Narodnih novina", a dan kasnije poskidani su ili demolirani svi natpisi na stranim jezicima (njemačkom, mađarskom...) koji su do tada postojali u gradu.⁹ Radilo se uglavnom o njemačkim ili, kako ih je građanstvo zvalo, "švapskim" natpisima tvrtki ili prodavaonica.¹⁰ Nakon tih

³ Mirko ANDROIĆ, "Ludbreški kraj u revolucionarnoj 1903.", *Podravski zbornik*, Koprivnica 1977., 44

⁴ R. LOVRENČIĆ, *Geneza politike "novog kursa"*, 163.

⁵ M. GROSS, "Narodni pokret u Hrvatskoj godine 1903", 18-19.; R. LOVRENČIĆ, *n. dj.*, 162.

⁶ S. MATKOVIĆ, *n. dj.*, 164.

⁷ R. LOVRENČIĆ, *n. dj.*, 162.

⁸ M. GROSS, *n. dj.*, 19.

⁹ J. HORVAT, *n. dj.*, 251-252.; Iso KRŠNJAVI, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, I., Zagreb 1986., 243. Kršnjavi navodi da su za vrijeme nemira u travnju 1903. demonstranti tražili da se skine natpis na njemačkom s ljekarne na Gornjem gradu. Pomoćnik ljekarnika Hirschmann je na zahtjev vlasnice kuće i demonstirana htio skinuti natpis. Ban Khuen Héderváry, vidjevši sa svog prozora što se događa, proderao se, došao na mjesto događaja i zabranio pomoćniku ljekarnika da ukloni ploču. Međutim, pomoćnik se oglušio na banov zahtjev i ploča je skinuta s ljekarne. Nakon toga je bio pozvan u redarstvo i kažnjen novčanom globom od 50 kruna.

¹⁰ S. MATKOVIĆ, *n. dj.*, 167.

demonstracija i izgreda, zabranjeno je održavanje svih skupština i javnih nastupa.¹¹ U početku skupštinskog pokreta 1903. aktivni su jedino bili omladinci-naprednjaci, socijaldemokrati i kršćanski socijalisti, kao i pojedinci iz drugih stranaka.¹² Do zabrane, održane su demonstracije u Osijeku (22. ožujka), a nakon toga je uslijedio zaprešički događaj. Na veliku subotu, 11. travnja, na kolodvoru u Zaprešiću, izvješena je mađarska zastava u znak proslave ukinuća austrijskog apsolutizma i proglašenja mađarske ustavnosti.¹³ Taj je događaj bio i poticaj za daljnje širenje pokreta, jer je tijekom sukoba vojske, žandara i seljaka koji su skinuli mađarsku zastavu sa željezničke stanice u Zaprešiću, došlo do krvoprolića.¹⁴ To je krvoproliće potaknulo antimadžarske nemire širih razmjera.¹⁵ Nakon toga su izbile demonstracije na ulicama Zagreba, Varaždina, Križevaca, Senja, Karlovca i Samobora. U svibnju je pokret zahvatio Hrvatsko primorje, Gorski kotar, Hrvatsko zagorje, križevačko-bjelovarski kraj i Međimurje. Pokret je imao snažan odjek i u Dalmaciji, a u znatnijoj mjeri u Istri i Bosni i Hercegovini.¹⁶ Prve vijesti o događajima u Hrvatskoj u Dalmaciju su donijeli vodeći dalmatinski listovi (splitsko "Jedinstvo" i zadarski "Narodni list"). U Splitu je nakon održanih zadušnica za ubijenoga zaprešičkog seljaka Pasarića došlo do prvih demonstracija koje je predvodila omladina. Omladini se pridružio veliki broj građana, kličući protiv Khuena i pjevajući "Lijepu našu". Splitskim se demonstracijama priključila čitava primorska Dalmacija od Zadra do Šibenika, Trogira, Makarske, Dubrovnika te Boke kotorske.¹⁷ Prijedlog za jedinstvenu akciju u Dalmaciji potekao je od splitskog odbora Stranke prava (12. svibnja 1903.). Istodobno je pri općinskom vijeću u Splitu osnovan odbor građana koji je na sebe preuzeo posao oko skupljanja priloga za stradalnike u banskoj Hrvatskoj.¹⁸ Nemiri su se iz Zagreba proširili i na Kvarnersko primorje i Gorski kotar. Prvi zahtjevi za održavanje javnih skupština potakla je mlada hrvatska oporba na Sušaku, zatim Grobniku, Dragi, Jelenju, Trsatu, Bribiru, Vinodolu, Senju, Delnicama, Fužinama, Lokvama, Liču i Brodu na Kupi.¹⁹

Pobunjeni puk u sjeverozapadnoj Hrvatskoj i Slavoniji razbijao je prozore omraženim mađaronima, tjerao mađarske činovnike iz ureda, palio

¹¹ J. HORVAT, *n. dj.*, 251-252.

¹² M. GROSS, *n. dj.*, 19.

¹³ J. HORVAT, *n. dj.*, 252.; Stjepan LALJAK, "Bilo je to godine devetsto i treće: 100 godišnjica Hrvatskog pokreta 1903.", *Brđovečki zbornik*, Zaprešić 2003., 172.-176.

¹⁴ Opširnije vidi: Marjan KATUŠIĆ, "Narodni pokret 1903. u Zaprešiću", *Muzejski vjesnik*, Čakovec, 16/1993.; Marijana SCHNEIDER, "Događaji u Zaprešiću 1903. godine prema dokumentima, novinskim izvještajima i u sjećanju suvremenika", *HP*, 4/1954., 36-46.

¹⁵ Ivo PERIĆ, *Hrvatski državni sabor 1848.-2000.*, (drugi svezak 1868.-1918.), Zagreb 2000., 339.

¹⁶ *Isto.*

¹⁷ Julije GRABOVAC, "Narodni pokret u Hrvatskoj 1903. i njegov odraz u Dalmaciji", *Mogućnosti*, Split 1954., br. 1., 176.; ISTI, "Split u narodnom pokretu protiv Khuena 1903.", *Mogućnosti*, 1957., br. 1, 66-77.

¹⁸ ISTI, "Split u narodnom pokretu", 67.

¹⁹ Ivo KOVAČIĆ, "Nemiri u delničkom kotaru u svibnju 1903.", *Vjesnik povijesnog arhiva Rijeka*, Rijeka 1994., sv. 35./36., 79-80.

mađarske zastave i Khuenove slike, napadao mađarske posjede. Najviše je stradala "baza mađarizacije" - željeznice.²⁰ Željezničke pruge u Hrvatskoj i Slavoniji služile su mađarskim vladajućim slojevima kao glavno sredstvo mađarizacije i ekonomskog pritiska. Svojom tarifnom politikom mađarska je vlada prisiljavala hrvatska poduzeća da uvoze, izvoze i naručuju robu onako kako to odgovara mađarskom kapitalu.²¹ Khuen-Héderváry je zbog gušenja narodnog pokreta u banskoj Hrvatskoj angažirao ne samo oružnike i pandure, već i vojsku. Bilo je mnogo premlaćenih, uhićenih i sudskim istragama podvrgnutih sudionika narodnog pokreta. Zbog surove represije koju je provodio režim, tijekom lipnja 1903. pokret jenjava da bi se u kolovozu ponovno razbuktao.²² Svi su zatvori u Hrvatskoj bili prepuni prosvjednika, većinom seljaka i radnika. U Bjelovarskoj i Modruškoj županiji, kao i u Podravini, proglašen je prijeku sud.²³ U razdoblju narodnog pokreta od lipnja do prosinca 1903. Khuen-Héderváry više nije bio u Hrvatskoj. Njegov odlazak nije bio potaknut narodnim pokretom, iako je taj pokret bio nadahnut istupima protiv "khuenovštine". Kralj Franjo Josip I. razriješio je 27. lipnja 1903. Khuena banske dužnosti i imenovao ga ugarskim ministrom-predsjednikom. Za bana je postavljen grof Teodor Pejačević.²⁴ U studenome 1903. održan je drugi veliki val narodnih skupština koje su bile vezane uz nastavak pregovora o produljenju hrvatsko-ugarske financijalne nagodbe. Pokret završava početkom ožujka 1904. godine.²⁵ U svojem vrhuncu narodni je pokret najviše obuhvatio bjelovarsko-križevački kraj, znatan dio Gorskog kotara i Hrvatskog primorja, samoborsko područje i dio Zagorja, dok je veliki teritorij koji čine Slavonija, Srijem, Moslavina, Lika, Kordun Banija uglavnom ostao miran. Na nemire nisu potaknute velike seljačke mase, no u nekim je mjestima došlo do manjih demonstracija, ponekih iznenadnih noćnih prepada manjih skupina seljaka ili građana, čije su žrtve bili mađarski i njemački natpisi ili mjesni mađaroni.²⁶

Nešto slično narodnom pokretu 1903. dogodilo se punih 20 godina ranije. Naime, 1883., izbio je u Hrvatskoj prvi narodni pokret, ali u znatno manjim razmjerima. Nakon što su postavljeni dvojezični grbovi u Zagrebu, organizirane su protestne skupštine, a grbovi su silom uklonjeni. Zagrebački događaji potaknuli su i ostale gradove da krenu u akciju uklanjanja dvojezičnih grbova. Bio je to početak narodnog, protumađarskog pokreta koji je zahvatio gotovo sve slojeve građanskog ali i seoskog pučanstva. Istodobno se u Mađarskoj vodila parnica protiv Židova iz potiskog sela Eszlara, pod optužbom da su namamili u svoju bogomolju mađarsku djevojčicu Eszteru

²⁰ Jaroslav ŠIDAK, M. GROSS, Igor KARAMAN, Dragovan ŠEPIĆ, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914.*, Zagreb 1968., 212.

²¹ M. GROSS, *n. dj.*, 17.

²² I. PERIĆ, *n. dj.*, 340.

²³ M. GROSS, *n. dj.* 20.

²⁴ I. PERIĆ, *n. dj.*, 342.

²⁵ S. MATKOVIĆ, *n. dj.*, 176.; R. LOVRENČIĆ, *n. dj.*, 162.

²⁶ R. LOVRENČIĆ, *n. dj.*, 166.

Solmossy i umorili je uz vjerski obred. U koprivničkom kotaru bilo je pokušaja da se iz susjedne Mađarske “uveze” antisemitsko raspoloženje, ali nisu imali većeg uspjeha. Unatoč nastojanjima izvana, protužidovski pokret nije naišao na plodno tlo, a o nekim pokušajima antisemitizma u Zagrebu, Koprivnici i dr., može se samo govoriti kao o sporadičnim događajima. Izgredi protiv Židova su bili pojedinačni i nepovezani (pojedinci su pljačkali krčme i trgovine), ali ne zato što su Židovi, već zato što su se zamjerali pojedincima-seljacima kao “lihvari i gulikože”. Moglo bi se ustvrditi da su na pojavu pojedinačnih protužidovskih izgreda u Hrvatskoj 1883. utjecali pogromi Židova u Ugarskoj.²⁷

Slično kao i tijekom prvoga narodnog pokreta 1883., dogodili su se 1903. pojedinačni protužidovski izgredi. Stoga je opravdano postaviti pitanje je li ponovna protumađarska akcija izazvala i protužidovske ispade?

2. Narodni pokret u banskoj Hrvatskoj

Zaprešić

Zaprešićki je događaj u travnju 1903. imao značajan udio u narodnom pokretu. Povodom mađarskog državnog praznika 11. travnja, namještenici željezničke stanice u Zaprešiću, tj. nadglednik pruge Anton Bürgermeister, Slovak, izvjesio je mađarsku zastavu.²⁸ Seljaci su ubrzo saznali za postavljanje mađarske zastave te su se skupili i krenuli prema željezničkoj stanici. Kako se nitko nije odazvao traženju seljaka da se skine mađarska zastava, seljaci su provalili u stanicu, skinuli zastavu, polili je petrolejem (Vid Mužar) i zapalili. Ostali prisutni nezadovoljnici porazbijali su sve u zgradi stanice, poskidali mađarske natpise i fizički napali šefa stanice i nadglednika pruge. Događaj je javljen u Zagreb i u Zaprešić su prispjeli oružnici. U Zaprešić je krenuo općinski pisar u pratnji oružnika s pismenim nalogom za početak istrage i uhićenje glavnih pokretača nemira. U Zaprešiću se susreo s grupom od 50 seljaka koji su se vraćali iz Brdovca i izbio je sukob, u kojem je teško ranjen Stjepan Udžbinec, a Ivan Pasarić je preminuo od zadobivenih rana. Do kraja tjedna bilo je uhapšeno 18 seljaka, a na suđenju se našlo 23 optuženika. Konačno je na kaznu zatvora osuđeno 13 seljaka-sudionika nemira.²⁹ U spomenutom zaprešićkom slučaju jedan od ranjenih je bio i službujući činovnik postaje Josip Klein, kojeg su seljaci po “tračnicama natezali, udarali šakama i batinama, kud god su dostizali”, a na kraju “napali su mu i stan raznim predmetima”.³⁰ Glavar postaje Josip Klein je jedini ostao na

²⁷ D. PAVLIČEVIĆ, *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj*, Zagreb 1980., 113-114.

²⁸ M. SCHNEIDER, *n. dj.*, 37. Optužnica je tvrdila da je zastava koja je bila izvješena zapravo ugarska državna trobojnica sa zajedničkim grbom i krunom. Svjedoci i optuženi su ustrajali na tome da se radilo o mađarskoj narodnoj trobojnici. (“Opis Zaprešićkih događaja”, *Obzor*, Zagreb, br. 84./1903.)

²⁹ M. KATUŠIĆ, *n. dj.*, 82-83.

³⁰ Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Predsjedništvo Zemaljske vlade (dalje HDA-PrZV), kut. 680./1903., spis 1898./1903. - opis događaja u Zaprešiću.

željezničkoj stanici, jer je bio najavljen vlak iz Zidanog Mosta. Prema svjedočenju jednog sudionika, Klein nije bio jako ozlijeđen, jer je primio najavljeni vlak iz Slovenije i uz to tražio od vlakovođe da pregazi svjetinu. Klein je otpremio vlak i odmah telefonski javio uredu u Zagrebu o zbivanju na zaprešičkoj stanici.³¹ Kasnije je u procesu protiv zaprešičkih seljaka Klein govorio u prilog zatvorenih Juga i Bačana. Tvrdio je da su ga branili od svjetine riječima "Nije Mađar, nego Židov!"³² U blizini ranjenog Pasarića koji je u međuvremenu izdahnuo, nalazio se student prava Marko Leitner, mladić iz ugledne zaprešičke židovske obitelji, koji je protestirao protiv oružnika i kritizirao njegovu neopravdanu uporabu oružja.³³ Leitner je osuđen na tri mjeseca zatvora, ali mu je u rujnu iste godine, zajedno s ostalim osuđenima kazna smanjena.³⁴ U kolovožu 1903. izbio je novi sukob, jer je vlast tražila da se na rođendan kralja Franje Josipa (18. kolovoza) na svim željezničkim stanicama u Hrvatskoj i Slavoniji izvjesi zajedno mađarska i hrvatska zastava, što je izazvalo nove sukobe u Zaprešiću. Vijest o novom mađarskom izazovu sa zastavom proširila se cijelim krajem. Oko 1000 ljudi je došlo do stanice koju je čuvao kordon oružnika te tražilo skidanje mađarske zastave. Prije nego li je trinaestogodišnja djevojčica, Jelica Jug skinula zastavu, oružnici su počeli pucati po narodu. Pale su dvije nove žrtve: Josip Beluhan (star 20 godina) iz Brdovca i Vid Noršić-Čekula (star 58 godina) iz Zdenaca. Također je bilo mnogo ranjenih prosvjednika. Mađarska zastava je skinuta tijekom popodneva nakon intervencije jednoga uglednog općinara kod viših oblasti u Zagrebu. Uhićeni su: Miko i Katica Jelaković, Jelica Jug, koja je brzo puštena, i ponovno mladi zaprešički student Marko Leitner.³⁵ On je ponovno uhapšen jer je na upit suca istražitelja Čačića upravljenog na njegovog oca Jakoba Leitnera, savjetovao ocu da ne dogovara na postavljeno pitanje. Mlađi je Leitner osuđen na zatvorsku kaznu u trajanju od pet dana ili novčanu kaznu od 25 kruna.³⁶

Banovina (Banija)

Dana 22. ožujka 1903. u Sisku je bila zakazana skupština koju je gradsko poglavarstvo zabranilo. Nezadovoljni odlukom opozicijski prvaci sazivaju u prostorijama "Svratišta Toplak" sastanak na kome je bilo prisutno oko 350 sudionika. Nakon kratkotrajnog zatišja u Petrinji dolazi do nemira 8. svibnja 1903. u kojima je sudjelovalo oko 350 demonstranata koji su poskidali mađarske natpise i uništavali grbove na željezničkoj stanici i drugim javnim zgradama. Vijesti o petrinjskim nemirima stigle su u Sisak 9. svibnja kada

³¹ M. SCHNEIDER, *n. dj.*, 38-46.

³² "Sudnica. Glavna rasprava protiv Zaprešičanaca", *Obzor*, br. 141./1903.

³³ *Obzor*, br. 84./1903. Marko Leitner je još istog dana, na telefonski nalog, uhićen kod zagrebačke mitnice u gornjoj Ilici i sproveden u uze sudbenog stola. Njega je na sudu branio dr. Hinko Hinković.

³⁴ M. SCHNEIDER, *n. dj.*, 38-46.

³⁵ M. KATUŠIĆ, *n. dj.*, 83.

³⁶ *Obzor*, br. 216./1904.

počinje organizirano okupljanje Siščana.³⁷ Pod utjecajem Grge Tuškana, Dujakov "Sisački glas" početkom 1903. godine osobito udara protiv "mađarona", pa i sisačkih Židova, označujući ih glavnim neprijateljima Hrvatske. Prema "Sisačkom glasu", od 8. svibnja 1903., u izgredima u Petrinji poskidani su mađarski natpisi i uništeni grbovi. Prosvjednici su krenuli prema željezničkoj stanici uz povike: "Abzug Magjari! Abzug Židovi!" i sl. U optužnici protiv Đure Dobranića iz Petrinje, navodi se da su izgrednici, nakon gore navedenih uzvika, počeli razbijati prozore na kućama trgovaca Leitnera i Deutscha. Drugi su im se sudionici demonstracija suprotstavljali povicima: "nemojte udarati na Židove, naši su, udarajte na Magjare". Nakon skidanja grbova, demonstratori su prvo napali kuću Nikole pl. Šipuša koga su držali bliskim suradnikom sisačkih Židova i mađarona. Nakon toga su napali svratište "Veliki Kaptol" i porazbijali prozore okolnih židovskih kuća i pristaša narodne stranke, odnosno istodobno i dioničara "Velikog Kaptola" (N. pl. Šipuš, Mijo Krivošić, Berthold Reiss, Samuel Alexander i Jacques Hirschman).³⁸ Prema pisanju novinskih izvjestitelja u "Narodnim novinama", prorežimskom službenom listu, izgredi u Sisku nosili su više antisemitsko nego li protumađarsko raspoloženje.³⁹ Uzrok tome treba tražiti prvenstveno u tome što je jedan od najutjecajnijih političara u Sisku bio domovinaš Grga Tuškan, koji je po uzoru na kršćanske socijale zauzimao oštar antisemitski stav i time stvarao nepovjerenje mještana prema domaćim Židovima. To potvrđuje i Kršnjavi: "ta demonstracija (u Sisku) ima antisemitski okus... Najbogatiji čovjek u Sisku, Tuškan, antisemit je".⁴⁰ Iako je došlo do manjih nemira tijekom kolovoza, zbog izvještene mađarske zastave na željezničkoj stanici u Sisku i Lekeniku, oni nisu doveli do demonstracija i napada na stanicu, jer su bile pojačane mjere sigurnosti. Od 500 sudionika svi-banjskih sisačkih događaja kraljevsko odvjetništvo u Petrinji podiglo je optužnicu protiv 34 Siščanina. Jedan od širitelja nemira u sisačkom kraju bio je i "Sisački Glas". Taj je list u svojim tekstovima poticao čitateljstvo protiv podnačelnika N. pl. Šipuša i sisačkih Židova. Zbog svog je pisanja list bio zabranjen, a njegov je glavni urednik, J. Čupak, zatvoren. Pokret 1903.-1904. imao je u Sisku i cijelom sisačkom kraju značajnu podršku lokalnog stanovništva. Ta se podrška, među ostalim, ogledala u neodmjerenim, burnim istupima opozicijskih političara te napadačkom pisanju "Sisačkog glasa". Pokret koji se zauzimao za financijsku samostalnost Hrvatske i pokrenuo žestoko negativno raspoloženje prema "mađaronima" imao je, kao popratnu pojavu, i antisemitsko raspoloženje nekih pojedinaca.⁴¹

Bjelovarsko-križevački kraj

Nemiri u bjelovarsko-križevačkom kraju započinju u travnju 1903. u mjestu Glogovnica, gdje su pobunjeni seljaci zatvorili u župni dvor kraljevsko-

³⁷ Ivica GOLEC, "Narodni pokret na sisačkom području 1903./1904.", *Radovi*, Zagreb 1993., vol. 25, 106-10.

³⁸ HDA-PrZV, kut. 682/1903., spis 4432/1903. - izvješće o Petrinji i Sisku.

³⁹ I. GOLEC, *n. dj.*, 105.

⁴⁰ I. KRŠNJAVI, *n. dj.*, 258.

⁴¹ I. GOLEC, *n. dj.*, 106-112.

ga kotarskog predstojnika Dragana von Trnskog.⁴² U Gornjoj Rieki je 4./5. svibnja kraljevski kotarski upravitelj pokušao zaustaviti naoružanu masu koja je vikala: "Hura! Udrimo na njih, to su Mađari, ubijmo tog Kranjca (mислеći na kotarskog upravitelja Ivana Makovca), onda na načelnika Židova Mozesa...!" Počinitelji izgreda bili su uhvaćeni. Svi su kasnije izjavljivali da su ih na izgreda poticali i prisilili seljaci iz križevačkog kotara. Žiteljstvo cijele Gornje Rieke bilo je uznemireno jer su do njih stizale vijesti o raznim prijetnjama vlastelinima, poglavarstvima, a posebice "Izraelićanima".⁴³

U ostalim dijelovima križevačko-bjelovarske županije može se govoriti o pojedinačnim protužidovskim izgredima unutar narodnog pokreta. Do antisemtskih ispada došlo je početkom lipnja 1903. u selu Cugovac, općina Farkaševac, kotar Bjelovar, gdje su buntovnici napali kuću trgovca i krčmara Eduarda Neumanna i u njoj sve razbili. O samom je događaju kotarskog predstojnika u Križevcima izvijestio šogor spomenutog Neumana, Goldschmidt, inače trgovac u Križevcima. Nakon dojave poslana je satnija pješaka u Cugovac.⁴⁴

Na skupštini održanoj u siječnju 1904. u Bjelovaru, Stjepan Radić je govorio o sporazumu Hrvata i Srba. Izričito je tražio da se ne uništava imetak pojedinaca: "da svaki tuđinac Mađar, Švaba, Žid ima kod nas u Hrvatskoj tražiti da poštuje njegovu osobu i njegov imetak, jer ima dužnost da ne radi ništa protiv naše domovine. Mnogi od njih tu našu, pa i svoju domovinu još i ljube i hvala im na to!"⁴⁵

Početkom 1904. godine (24. veljače) u Pitomači je došlo do krvavog sukoba između pobunjenih seljaka i žandara. Seljaci su u Pitomači zahtijevali da se izdaju spisi zemljišnih zajednica, da se narodu vrate njegova stara prava te da se općinski činovnici (očito mađaroni) odstrane iz ureda. Tijekom sukoba smrtno su stradala trojica demonстранata, a mnogo ih je bilo ranjeno. Meta nemira u Đurđevcu bili su najbogatiji seljaci, trgovci te ostali bogataši i mađaroni.⁴⁶

Podravina

U Podravini su se prvi nemiri dogodili u Virju, u kojem je 80-100 demonстранata porazbijalo 20-ak stakala na prozorima pristaša Narodne stran-

⁴² Mato KUDUMIJA, *Đurđevac u svijetu i vremenu*, Đurđevac 1968, 53.; I. KRŠNJAVI, *Zapisci*, 254. Kršnjavi navodi da su seljaci zatvorili Trnskog u jedan svinjac u kojem je morao izdati revers da ne će istaknuti ugarsku zastavu. Nakon toga je u crkvi morao prisegnuti na križ da je Hrvat, a ne mađaron te da ne posjeduje ugarsku zastavu i da ne će kasnije kazniti seljake. Trnski je kasnije suspendiran, zatvoren i kažnjen zbog zloporabe uredovne vlasti.

⁴³ HDA-PrZV, kut. 680/1903., (2450/1903.), (2493/1903.).

⁴⁴ V. BOGDANOV, *n. dj.*, 152.; HDA-PrZV, kut. 681/1903., spis 3249/1903. Prema iskazu Eduarda Neumanna njegova kuća i krčma nalazili su se nasuprot krčme ("birtije") Ivana Dobrinica te mu je očito smetala zbog konkurencije. Gosti iz spomenute krčme, njih 10, došli su do Neumannove kuće te kamenjem i kolcima razbili prozore. (HDA-PrZV, kutija 682/1903., 3354/1903. izvješće kotarskog predstojnika Đure Horvata u Križevcima.)

⁴⁵ *Obzor*, br. 1./1904.

⁴⁶ M. KUDUMIJA, *n. dj.*, 57-59.

ke (mađarona). Slično je bilo i u mjestima Ludina, Brod, Varoš, Podvinje, Sibinj i kasnije Đelekovac, Drnje, Hreljin, Peteranec.⁴⁷ Na području ludbreškog kotara 15. lipnja je oko 300 seljaka naoružanih kosama, vilama i sjekirama krenulo prema Vrbanovcu kako bi razbili prozore na kućama vlasnika za koje su držali da su istomišljenici s Mađarima. Uskoro se sukob proširio i na Ludbreg (21. lipnja).⁴⁸ Među sudionicima nemira najviše je bilo seljaka iz Slanja, Hrastovskog i Kučana (obrtnici i poljoprivrednici). Njima su se pridružili i Ludbrežani. Seljaci su prigodom nemira porazbijali prozore na uređima i kućama mađaronskih izbornika, skinuli uredovne grbove te napali vojnike. Kako nisu uspjeli uloviti niti jednog mađarona, seljaci su se okomili na Židove i njihove dućane, ali, nisu ostali pošteđeni ni ostali nežidovski trgovci.⁴⁹ Vlastelinskom nadšumaru Miroslavu Mülleru polupani su svi prozori na stanu, a na ljekarni Josipa Kohna razbijena su samo dva kapka. Kod nekih domaćih trgovaca: Marije Drven, kožara Martina Samčića i drugih, razbijeni su svi prozori i kapci.⁵⁰ U izvješću kraljevskoga županijskog tajnika Stjepana Kanfelja o izgredima koji su se zbili 21./22. lipnja u Ludbregu stoji da su oštećeni dućani Samuela Weinrebera (polupan jedan prozor), a da su na dućanu Samuela Scheyera (zvanog "čoravi Sami") svinuta teška željezna vrata i polupana dva prozora. Albertu Schlesingeru razbijena su sva vrata i prozori. Hinku Hirschsohnu, trgovcu, razbijena su sva vrata i kapci. Roba u njegovom dućanu je i pokradena i razbacana. Dućan Alberta Scheyera devastiran je i orobljen, a kuća užasno "unakažena". A. Scheyer je tražio od varaždinske županije da mu se djelomično namiri počinjena šteta,⁵¹ no veliki je župan smatrao da su navodi molitelja o počinjenoj šteti (7000 K) neistiniti te da ih ne treba podmiriti.⁵² Ignacu Grossu, blagajniku štedione, razbijeni su svi prozori, isto kao i bankaru Samuelu Rosenbergu i Josipu Hirschsohnu, trgovcu i zakupniku maltarine i mostarine.⁵³ Najveću štetu je pretrpio bogati trgovac Vilim Scheyer koji je bio osnivač i direktor *Ludbreške banke i štedionice*. Prilikom demonstracija stradalo je svratište "K crnom orlu", jer ga je u zakupu držao Židov Klauser. Provaljeno je bilo i u banku, gdje je masa zapalila službene knjige, no na vrijeme je spriječen veći požar. Nije ostala pošteđena ni židovska sinagoga. Ovdje su demonstranti pronašli rabina Leopolda Deustcha, no nisu ga fizički maltretirali, već su mu naredili, prema iskazu svjedoka, da pregazi Bednju i ode na "svinjsku gmajnu", gdje se sakrio u grmlju.⁵⁴ Prema izvješću kotarskom upravitelju Ludbrega, u selu

⁴⁷ Isto, 54.

⁴⁸ M. ANDROIĆ, *n. dj.*, 46

⁴⁹ Marija WINTER, *Iz povijesti Ludbrega i okolice*, I. i II., Koprivnica 2000., 156-57.

⁵⁰ V. BOGDANOV, *n. dj.*, 53.

⁵¹ HDA-PrZV, kut. 692/1903., spis 4869/1903. *Narodne novine*, Zagreb, br. 145/1903.; *Obzor*, br. 157./1903.

⁵² HDA-PrZV, kut. 692/1903., spis 5618/1903.

⁵³ HDA-PrZV, kut. 682/1903., (3648/1903.), izvješće kraljevskoga županijskog tajnika Stjepana Kanfelja o izgredima koji su se zbili 21./22. lipnja u Ludbregu.

⁵⁴ M. WINTER, *n. dj.*, I., 156.

Hrženica je u srpnju 1903. vladala uznemirenost koju je izazvao tamošnji "Izraeličanin trgovac Herman Pollak". On je, navodno, za nedavnih izgreda u Ludbregu, svojim osornim ponašanjem izazivao tamošnji narod: "prilikom prolaska vojničke ophodnje on je grdio i hulio tamošnje žiteljstvo koje-kakovima pogrđnima riječima i psovkama". Upravitelj je obavjestio župana da okolicom kruže glasine da će se tamošnje žiteljstvo osvetiti zbog nanesenih mu uvreda.⁵⁵ Cijeli je događaj u Ludbregu završio kaznenim postupkom pred sudom u Varaždinu, 29. listopada 1903., protiv 180 seljaka pod optužbom da su "učinili javno nasilje zlobnim oštećenjem tuđeg vlasništva. Da su učinili zločin ustanka, zločin krađe i zločin paleža". Prema težini čina svi su redom kažnjeni u rasponu od 8 dana do 16 mjeseci zatvora.⁵⁶

Negativan stav prema Židovima poticali su i članci u novinama. Tako su lokalne novine "Podravec" objavile tekst "Naši Židovi i hrvatstvo" u kojem se prosuđuje opći odnos Židova prema hrvatstvu, optužujući ih da govore samo njemačkim jezikom, da se izjašnjavaju kao Mađari ili Nijemci, da cijene samo njemačku ili mađarsku kulturu. Na kraju se poručuje Židovima "da kada se Židovi neće osvijestiti, kada neće da priljube ovu hrvatskom krvlju nakvašenu zemlju koja ih hrani, kada neće da poštuju ovaj lijepi hrvatski jezik, hrvatsku narodnost, hrvatsku književnost i hrvatsku umjetnost, kada oni sve to preziru i pokazuju se nehajni i nezahvalni prema hrvatskoj domovini, to Hrvati neka ništa drugo ne uporblijuju protiv njih već neka slijede načelo 'Svoj k svomu!'..."⁵⁷

U Koprivnici je 11. svibnja zatvoren Đuro Česić, jer je od trgovca Vilima Švarca tražio da odstrani sa svojeg dućana njemački natpis.⁵⁸ Dana 22. siječnja 1904. izveden je napad na željezničku stanicu Mišulinovac. Istoga dana seljaci su navalili na kuće ondašnjih seoskih "kapitalista", trgovaca Lanscha i Hernheisera te na neke druge režimske osobe. Dana 16. veljače 1904. ponovili su se nemiri u Virju, a masa od 600-700 ljudi opkolila je općinski ured i tražila da se uredovanje oko uređenja općine Virje kao "zemljišne zajednice" obustavi. Ti su se nemiri nastavili u mjestima Kalinovac, Ferdinandovac, Katalena, Sv. Ana i posebno Đurđevcu u kojem su se skupili mještani okolnih sela, provalili u kotarsku oblast i pokušali uništiti spise koji su se odnosili na uređenje dotičnih zemljišnih zajednica.⁵⁹

⁵⁵ V. BOGDANOV, *n. dj.*, 150.; HDA-PrZV, kut. 680./1903., 1473/1903.

⁵⁶ M. ANDROIĆ, *n. dj.*, 48.

⁵⁷ *Podravec*, Virje – Đurđevac, br. 19/1903. U listu, između ostalog, piše: "[...] pa prosudimo opći odnos Židova prema hrvatstvu. Poznato je da su svi naši Židovi bogati ljudi, u dobrim materijalnim prilikama, koji bi lako mogli i morali podupirati i promicati hrvatske tečevine. Kako to oni čine neka kažu njihova djela i čini: gospoda Židovi govore međusobno njemački, a hrvatski toliko koliko im treba, da mogu u dućanu posluživati hrvatski narod. [...] Kod općinskih izbora zauzmlju Židovi obično stanovište protivno hrvatskom duhu, a isto tako i kod izbora za narodnog zastupnika. [...] U pogledu glazbe naši će Židovi samo mađarske čardaše i njemačke komade slušati, dok im je hrvatska pjesma odvratna. Pitajmo gg. Židove: Je li živu u Hrvatskoj ili Mađarskoj ili Njemačkoj; je li živu među Hrvatima ili među Švabama; je li jedu hrvatski kruh ili njemački? [...]".

⁵⁸ HDA-PrZV, kut. 680/1903., spis (2491/1903.).

⁵⁹ V. BOGDANOV, *n. dj.*, 72.; M. KUDUMIJA, *n. dj.*, 54-56.

Slavonija

Političko stanje u Hrvatskoj početkom 1903., te kasniji protumađarski prosvjedi imali su odjeka i u cijeloj Slavoniji. U Osijeku su, prije održavanja skupštine (29. travnja), trgovački pomoćnici i naučnici tražili od trgovaca R. Fischera i M. Gostimirovića da zatvore svoje trgovine, što su ovi i učinili.⁶⁰ Zagrebačka skupština imala je jak odjek u Osijeku, gdje su se opozicijske snage okupljale oko uredništva "Narodne Obrane", predvođenog Ivanom Lorkovićem. Iako službeni organi i gradsko poglavarstvo nisu dopuštali da se održi pučka skupština u Osijeku, oporbenjaci dr. Neumann, dr. Bedenić, dr. Pinterović, vlč. Josip Horvat, dr. Kovačević i dr. Lorković sazvali su sastanak za 22. ožujka u restauraciji Schaffer, "Grand hotel". Gradsko poglavarstvo zabranilo je i taj sastanak, ali prekasno, jer se masa građana već skupila. U ožujskim demonstracijama u Osijeku sudjelovao je znatan dio radnika koji su kasnije svi kažnjeni zatvorskim kaznama u trajanju od 24 sata do 8 dana.⁶¹ Osječka pučka skupština izazvala je val skupština u Slavoniji, tako da je do kraja ožujka bilo sazvano 16 pučkih skupština na kojima se tražila financijska samostalnost Hrvatske i Slavonije. Do 10. travnja sazvane su javne skupštine u: Osijeku, Novoj Gradiški, Brodu, Požegi, Đakovu, Iloku.⁶²

U Đakovu je 4./5. travnja 1903. godine nekoliko mladića prosvjedovalo i uništilo njemačke natpise koji su stajali iznad obrtničkih radionica nekih Đakovčana. Mladići su privedeni sudu i protiv njih je pokrenuta istraga zbog prosvjeda, ali i uništavanja natpisa na đakovačkim dućanima i radionicama. Među oštećenima su bili i dućani trojice đakovačkih Židova: Reichsmana, Brucka i Kohna. Prema izjavi svjedoka, navedeni su đakovački trgovci uz hrvatske stavili "moderne" njemačke natpise, što je uzburkalo ovdašnje mladiće pa su ih skinuli. Reichman je, na kraju, sam prebojio ploču na trgovini i stavio natpis na hrvatskom: "*Trgovina Reichsmanovih sinova*".⁶³ Optuženi su oslobođeni, jer im nije dokazana krivnja. U drugoj polovici 1903., tj. 26. studenog, u Đakovu je održana pučka skupština. Uz brojnu mjesnu svjetovnu i duhovnu inteligenciju, najviše je bilo seljaka Hrvata, ali su među prisutnima bili zastupljeni i đakovački Židovi, Nijemci, Mađari i Srbi.⁶⁴

U Iloku su noći 20./21. svibnja nepoznate osobe namazali crnilom mnoge kuće ovdašnjih žitelja: Alekse Nikolića, Šandora Šterna, Jakoba Kafa, Salomona Kafa, Josipa Davidovića, Rosalije Weiss, Jakoba Funka, Josipa Freida, Salamona Fuka i Josipa Aümanna te poduzeća: hlebara Todora

⁶⁰ HDA-PrZV, kutija 680/1903; spis 2270/1903-izvješće poglavarstva Osijeka

⁶¹ Milenko PATKOVIĆ, "Skupštinski pokret 1903. u Slavoniji", *Osječki zbornik*, Osijek, XI/1967., 192-195. Među kažnjenim radnicima našli su se: Josip Frank, zidarski pomoćnik, osuđen na 1 dan zatvora, Samuel Ferber, osiguravajući pripravnik, kažnjen s 10 kruna globe i dr. (*Obzor*, br. 72./1903.)

⁶² M. PATKOVIĆ, *n. dj.*, 196.

⁶³ "Đakovački demonstranti pred sudom", *Narodna Obrana*, Osijek, br. 68./1903.

⁶⁴ Vladimir GEIGER, *Nijemci u Đakovu i Đakovištini*, Zagreb 2001., 84-85.; M. PATKOVIĆ, *n. dj.*, 206.

Mitrovića, Josipa Aümanna, Emanuela Sterna, Georga Reckera i Alberta Sterna.⁶⁵

U dvorani vlastelinstva u Valpovu održana je skupština na kojoj je bilo prisutno 100 osoba iz Valpova i okolice. Na skupštini se tražilo da se ustroji pučka štedionica. Svrhu ustrojenja štedionice razložio je osječki odvjetnik i ravnatelj vlastelinstva Dragutin Neumann.⁶⁶ Nakon toga je došlo do smirivanja situacije, da bi - kako je R. Lovrenčić naveo - započela druga faza pokreta. Održane su skupštine u Virovitici (23. kolovoz), Valpovu (9. studeni), Oriovcu (11. studeni), Donjem Miholjcu (12. studeni), Novoj Gradiški (14. studeni), Požegi (26. studeni), Đakovu (26. studeni), Ivankovu (28. prosinca), Daruvaru (10. siječanj 1904.), Vrbanji (25. veljače 1904.), Županji (25. ožujka 1904.) i dr.⁶⁷ Nakon održane skupštine u Ivankovu, žitelji Starog Mikanovca, napali su 28. prosinca 1903. u Vođincima kuću Josipa Fischera. Kotarski upravitelj iz Vinkovaca upozorio je velikog župana da su izgrednici bili naoružani velikim noževima te da je velika sreća da se nešto groznije nije dogodilo. Napomenuo je da održavanje skupština šteti sigurnosti života, ali i imetku mirnog i lojalnog žiteljstva.⁶⁸

Hrvatsko zagorje

Na području varaždinske županije s demonstracijama se započelo 16. travnja 1903., a vodili su ih obrtnički pomoćnici i naučnici iz Varaždina. U demonstracijama je sudjelovalo 200 osoba, a pridružili su im se i seljaci. Kako sam ranije spomenula pokret je započeo održavanjem skupština. Skupštine su bile zabranjivane te je tada dolazilo do velikih demonstracija i uhićenja studenata, radnika i ostalih sudionika nemira. Neke najistaknutije osobe, kao Milan Marjanović, tada mladi novinar, Hinko Sirovatka i drugi otišli su u izbjeglištvo. Usred nemira socijalisti su pripremali proslavu 1. svibnja.⁶⁹ Isto je tako u Varaždinu, kako je 27. lipnja 1903. javio varaždinski veliki župan, "nepoznati zlikovac" u noći 14./15. lipnja podmetnuo vatru u skladištu sijena tvrtke Broch i Pollak, prilikom čega je izgorjelo oko 800 metričkih centi staroga sijena.⁷⁰ Nemiri su započeli u Belcu (kotar Zlatar) 11./12. srpnja 1903. Tada je skupina od 30-40 ljudi napala kuću, trgovinu i krčmu Maksa Glessingera, koji je jedva spasio glavu pred naletom kamenja, a skladište trgovine mu je opustošeno. Ukradene su vreće kukuruza, brašna te druge robe, a ostali predmeti su izbacivani na ulicu; police pune robom

⁶⁵ HDA-PrZV, kut. 681/1903., (2809/1903), izvješće predstojništva Kraljevske kotarske oblasti u Iloku.

⁶⁶ HDA-PrZV, kut. 680/1903., 1275/1903., kut. 679/1903., spis 978/1903., (1027/1904).

⁶⁷ M. PATKOVIĆ, *n. dj.*, 205-207.

⁶⁸ V. BOGDANOV, *n. dj.*, 69-71.

⁶⁹ Vidi: M. GROSS, "Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije i narodni pokret 1903", *Historijski zbornik*, VII/1954., 33-84.

⁷⁰ V. BOGDANOV, *n. dj.*, 58. Bogdanov navodi da se navedeni događaj zbilo u Koprivnici, no to nije točno, jer se firma Pollak i Broch nalazila u Varaždinu. (HDA-PrZV, kut. 682/1903., spis 3628./1903. i 3771./1903.)

su prevrnete i posječene, a vreće soli iznesene iz skladišta i bačene u obližnju mlaku.⁷¹ U sljedećem izvješću vladi, 23. srpnja 1903., opisani su događaji koji su se zbili 16./17. srpnja u Zlataru. Tu je nekoliko mladića polupalo 30 prozora na kući Josipa Bauera i ispalilo 2 hica, nakon čega su se udaljili. Kuću je u najamnini držao "neki" Schwabenitz. Iste je noći, oko jedan sat, demoliran dućan trgovca Mayera u Budinščini. Varaždinski je župan optužio mjesne oružnike da nisu izvršili svoju dužnost te da je zato došlo do napada na dućane i ostale materijalne štete.⁷²

U kolovozu 1903. u Novom Marofu su posječeni vinogradi Marka Steinera, trgovca i Josipa Lončarića iz Ljubeščice. Kotarski je predstojnik smatra da se u tom slučaju radilo o političkoj osveti.⁷³ U Konjšćini se u kolovozu 1903. dogodio krvavi sukob seljaka i oružnika. Seljaci su htjeli demolirati dućan tamošnjeg židovskog trgovca, no oružnička ophodnja im je to zapriječila. Nakon toga je uslijedio sukob u kojem su dvije osobe smrtno ranjene.⁷⁴ U Zlataru su noći 23./24. kolovoza izvedena dva atentata dinamičnim bombama. Jedan je bio izveden pred općinskim sudom, a drugi pred kućom trgovca Josipa Metzgera.⁷⁵

Gorski kotar i Kvarnersko primorje

Prvi nemiri na području Gorskog kotara počeli su 9./10. svibnja 1903. u Lokvama i Delnicama, a potom i u drugim primorsko-goranskim mjestima. Stotinjak osoba krenulo je na željezničku postaju Lokve zahtijevajući od činovnika i općinskog načelnika da se skinu mađarski natpisi. Kako to nije učinjeno, demonstranti su svom silinom navalili na postaju i porazbijali prozore te poskidali i uništili navedene natpise. Istu večer napadnuta je željeznička postaja Delnice. Najžešći nemiri na području kotarske oblasti Delnice zbili su se 22. svibnja 1903. kada je u Fužinama došlo do krvoprolića. Nakon toga je uhićeno 65 osoba, od kojih su sve bile hrvatske narodnosti osim jedne, koja je bila srpske. Zanimljivo je da je tada uhićena čak 21 žena.⁷⁶ Nemiri na Sušaku započeli su 9. svibnja 1903. i trajali su, s manjim prekidima, oko dva tjedna. Nemiri su, također, izbili u Bakru, Crikvenici i Novom, gdje su uklonjeni ili uništeni svi protuzakonito postavljeni natpisi na državnim uredima, neovosno od toga jesu li bili napisani na mađarskom ili talijanskom jeziku.

⁷¹ V. BOGDANOV, *n. dj.*, 153.; HDA-PrZV, kut. 682/1903.; spis 4297/1903. i 4399/1903.

⁷² V. BOGDANOV, *n. dj.*, 63.; HDA-PrZV, kut. 682/1903., 4396/1903.

⁷³ V. BOGDANOV, *n. dj.*, 64.; HDA-PrZV, kut. 683/1903., spis 4910/1903., izvješće kotarske oblasti u Novom Marofu. Prema procijeni Marko Steiner je pretrpio štetu od 6600 kruna i 60 filira.

⁷⁴ *Obzor*, br. 187./1903.

⁷⁵ V. BOGDANOV, *n. dj.*, 67.; HDA-PrZV, kut. 683/1903., spis 5133/1903., izvješće o dinamičnim bombama u Zlataru.

⁷⁶ I. KOVAČIĆ, *n. dj.*, 81.

Nemiri u Senju⁷⁷ zbili su se 17. svibnja, no oni nisu bili spontani već dobro organizirani od strane "čistih" pravaša. Tom prilikom razbijeni su mnogi prozori na zgradama državnih ustanova, skinuti strani natpisi te bačena u more i ranjena dva policajca. Brojne noćne demonstracije imale su odjeka u Kraljevici, posebice u Hreljinu. Tijekom tih prvih nemira 1903. glavna meta demonstiranata bile su željezničke postaje, pruga, željeznički, poštanski, lučki, carinski i drugi uredi te upravne zgrade državnih i drugih organa.⁷⁸

3. Židovi i narodni pokret

Narodni pokret 1903.-1904. bio je u svojoj biti protukhuenovski i protumađarski i nije imao antisemitski karakter. Glavni nositelji pokreta bili su siromašni seljaci i radnici, koji su bili ogorčeni na svoj položaj. U izvješću kotarskog predstojnika iz Dugog Sela u prosincu 1903. navodi se da seljaci u svakoj prilici "grme protiv Mađara, mađarona i Židova (Židovi su prema njima seoski kapitalisti), protiv trgovaca, bankara i krčmara, a ponajviše protiv vlade i oblasti (vlasti)".⁷⁹ Uz seljake i radnike pokretu su se pridružili studenti i srednjoškolci. Koliko je Židova studenata i srednjoškolaca sudjelovalo na strani pokreta teško je točno utvrditi. No, sudeći prema nekim specifičnim židovskim prezimenima (Leitner, Grünwald, Rosenberg, Schwarz i dr.) možemo sigurno zaključiti da su se oni u određenoj mjeri priključili pokretu u Zaprešiću, Zagrebu, Osijeku i dr.⁸⁰ Potvrdu za ovu tvrdnju nalazimo i u tekstu Lavoslava Schicka⁸¹ u "Židovskoj smotri", gdje traži da se Židovima, unatoč njihovoj posebnoj narodnosti, prizna i njihov patriotizam: "Oni nisu tuđi element nego politički jednako dobri Hrvati kao i nacionalni Hrvati s kojima imaju iste želje i napredak domovine, a židovski mladići su to primjerice dokazali sudjelovanjem u narodnom pokretu 1903. protiv mađarske hegemonije."⁸²

U demografskom smislu u razdoblju od 1900.-1910. došlo je do pada imigracije Židova u Hrvatsku. Među useljenim Židovima, prevladavaju oni iz Mađarske, kojih je u prosjeku više od 76%. Međutim svi oni ne iskazuju mađarski jezik kao "materinjski". Godine 1900. 35% Židova nastanjenih u banskoj Hrvatskoj izjasnilo se za hrvatski jezik kao "materinski", a deset godina kasnije već više od 46%. Nadalje, 1900. gotovo 42% Židova izjasnilo

⁷⁷ Opširnije vidi: I. KOVAČIĆ, "Senj u Hrvatskom narodnom pokretu godine 1903./4.", *Senjski zbornik*, Senj 1993., sv. 20.

⁷⁸ ISTI, "Frano Supilo i 'Novi List' u hrvatskome narodnom pokretu 1903./4. godine", *Vjesnik državnog arhiva u Rijeci*, Rijeka 1997., sv. 39, 392-426.

⁷⁹ V. BOGDANOV, *n. dj.*, 87.; PrZV, kut. 683/1903., spis 6842/1903.

⁸⁰ V. BOGDANOV, *n. dj.*, 120.

⁸¹ Lavoslav Schik (Šik), (? - Jasenovac, 1942.), odvjetnik. Istaknuti židovski aktivist i judaist, pripadnik cionističkog pokreta i publicist. Početkom 30-ih godina 20. stoljeća obnašao je dužnost potpredsjednik Židovske općine Zagreb. (*Židovski Leksikon*, rukopis.)

⁸² M. GROSS, "Ravnopravnost bez jednakovrijednosti. Prilog pitanju mentaliteta i ideologije hrvatskih cionista na početku XX. stoljeća", u: *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Zagreb 1998., 113.; *Židovska smotra*, Zagreb-Osijek 20/1909.

se za njemački jezik, a 1910. godine svega 30%. Za mađarski jezik kao materinski izjasnilo se 1900. godine 21% Židova. No, 1910. godine bilježe lagani rast te ih se za mađarski izjasnilo 22%. Po županijama, najviše Židova govorilo je mađarskim kao materinskim jezikom na području Modruško-riječke županije, točnije upravnog kotara Sušak i u blizini grada Rijeke (35%). Slijede Požeška, Virovitička i Srijemska županija (od 25% do 31%) te grad Zagreb (20%).⁸³

U razdoblju od 1900. do 1910. godine najviše se Židova bavi trgovačkim poslovima (1900. - 51,32%; 1910. - 48,63%): Na drugom je mjestu obrt (1900. - 24,84%; 1910. - 25,95%). Zatim slijede Židovi zaposleni u javnim službama i slobodnim zanimanjima (1900. - 5,03%; 1910. - 6,46%). Preostali veći dio Židova zaposlen je u prometnim službama, ponajprije u poštanskim i željezničkim uredima (1900. - 4,09%; 1910. - 4,13%).⁸⁴ Tu su se Židovi odlično snašli jer su dobro poznavali njemački i mađarski jezik, pa je to jedan od razloga što su u nemirima 1903. godine na meti izgrednika našli židovski zaposlenici na željeznici. Nastojeći obraniti svoje sunarodnjake od stalnih optužbi da previše "mađare ili švapčare", Lavoslav Schik objavljuje bečkom novinama "Jüdisches Volksblatt" članak koji je prenio i zagrebački "Obzor". U tekstu se osvrće na "hrvatske Židove" koji se samo kod svećanih zgoda smatraju Hrvatima, a inače se u nedoličnoj mjeri služe u javnoj komunikaciji njemačkim jezikom: "[...] Oni na najpogibljniji način sprečavaju slobodno širenje hrvatskog jezika i tako eto djeluju oni koji pobijaju židovsko narodni pokret kao protuhrvatski poput najgorih germanizatora. [...] Sramota je i rugoba da ti beskarakterni assimilanti sprječavaju hrvatskom narodu, koji nikada nije bio neprijatelj Židova naravno širenje njegovog jezika. No ta će asimilacija u zemljama između Drave i Jadrana doskora prestati. [...]". Schik je u tekstu nagovarao židovske akademičare, buduće cioniste, posebice članove bečke "Bar Giore", da se najenergичnije bore i djeluju na širenju hrvatskog jezika.⁸⁵

Na tekst svećenika Frana Evgenija Petrekovića objavljenog u "Obzoru", u kojem autor optužuje Židove da su glavni nositelji mađarizacije u Slavoniji te da su krivi što se po Slavoniji podižu mađarske škole, širi mađarski duh i mađarski jezik,⁸⁶ Schik odgovara da to nije istina, jer da je u Hrvatskoj 1900. godine od 90.781 stanovnika mađarskog materinskog jezika, među njima bilo tek 246 Židova ili 4,5%.⁸⁷ Nadalje je ustvrdio da su Židovi mađar-

⁸³ Agneza SZABO, "Židovi i proces modernizacije građanskog društva u Hrvatskoj između 1873. i 1914. godine", u: *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, 146.; ISTA, "Židovi u Hrvatskoj i Slavoniji", *Naše teme*, Zagreb 1989., 33 (7-8.), 2132-2133.

⁸⁴ ISTA, "Židovi u Hrvatskoj i Slavoniji", 2128-2138.

⁸⁵ "Kehila kadoscha Zagreb", *Obzor*, br. 10./1904.

⁸⁶ "Židovi i mađarizacija u Slavoniji", *Obzor*, br. 217/1904. Zbog ovog se članka urednik "Obzora" Josip Pasarić našao na sudu. Kažnjen je zatvorskom kaznom u trajanju od mjesec dana. Na mjestu glavnog urednika zamijenio ga je Ivan Gršković.

⁸⁷ *Obzor*, br. 219./1904. Odgovor Lavoslava Schika na tekst "Židovi i mađarizacija u Slavoniji".

skog materinskog jezika isključivo doseljenici iz Ugarske, koji još nisu stigli naučiti hrvatski jezik. Schik ostavlja otvoreno i mogućnost da su se pojedini Židovi zabunili prilikom "posljednjeg popisa", jer su u rubrici materinski jezik upisali mađarski "taj već zaboravljeni jezik prve mladosti". Dokaz da Židovi mađarskoga materinskog jezika ne misle na nikakvu propagandu toga jezika, Schik vidi i u činjenici da se u bogomoljama i općinskom životu ne čuje mađarska riječ. To, prema njegovoj tvrdnji, vrijedi za svih 25 židovskih općina na tlu Kraljevine Hrvatske i Slavonije. Schik nadalje tvrdi da je nepobitna činjenica da od svih vjeroispovijesti jedino židovska ne dopušta mađarskom jeziku nikakvu ulogu, nego službeno rabi samo hrvatski jezik. Iako Schik dopušta da ima Židova koji vrijeđaju prava hrvatskog jezika i djeluju kao mađarizatori, tekst završava sljedećom tvrdnjom: "No takvih ima mnogo, neizrecivo mnogo u taborima drugih vjeroispovijesti [...]"⁸⁸

Protužidovski izgredi događali su se najviše u Podravini, križevačko-bjelovarskoj i varaždinskoj županiji, iako je upravo tu bio koncentriran najveći postotak Židova koji su govorili hrvatskim, a tek onda njemačkim i mađarskim jezikom. Iz te bi se činjenice moglo zaključiti da su se na udaru našli Židovi pojedinci za koje je mjesno stanovništvo smatralo da su "mađaroni", jer glasuju za Khuenovu režimsku stranku. Pri tome njihov "materinji jezik" nije igrao nikakvu ulogu.

Da su sudionici pokreta u Židovima vidjeli mađarone razvidno je iz sljedećeg primjera. Naime, tijekom nemira 1903. godine skupljalo se potpise na tzv. nepouzdanice koje su upućivane mađaronskim saborskim zastupnicima. Bila su to prijeteća pisma u kojima se tražio odstup narodu politički nepoćudnih zastupnika. U jednoj takvoj nepouzdanici, sastavljenoj od neke navodne organizacije koja se krila pod imenom "Hrvatska omladina", upućenoj mađaronskom zastupniku Bistričko-stubičkog kotara, Josipu Hegediću, poimenično su označeni njegovi glasači te se od njih tražilo da potpišu *nepouzdanicu*. U protivnom im se prijetilo smrću. Među navedenim glasačima bili su i neki Židovi: Aleksander Luks, Ivan Vajss, Vilim Klain.⁸⁹ Istu su takvu nepouzdanicu pripremili koprivnički izbornici za svog zastupnika mađarona Ljudevita Schwarza.⁹⁰

Nije nevažno napomenuti da su u mađarskom parlamentu najžešći napadi na Hrvatsku dolazili od ugarskih radikala među kojima su prednjačili Židovi, posebice Ödön Bartha.⁹¹

Organizatori uništavanja židovske imovine uglavnom su bili pojedinci kojima se lokalni Židov zamjerio. S druge strane, neki su pojedinci odvrćali mjesno stanovništvo od napada na domaće Židove. Tako je npr. upravitelj župe u Ljubešćici, Juraj Tomac, odgovarao seljake ne samo od organiziranja nemira, nego i do toga da "*barem navale na domaćeg Židova Šteinerja?*"⁹²

⁸⁸ *Obzor*, br. 219./1904.

⁸⁹ V. BOGDANOV, *n. dj.*, 157.; HDA-PrZV, kut. 683/1903., spisi 5250/1903. i 6136/1903.

⁹⁰ *Obzor*, br. 285./1903.

⁹¹ I. KRŠNJAVI, *n. dj.*, 258.

⁹² HDA-PrZV, kut. 682/1903., spis 3329/1903.

Tijekom narodnog pokreta kao meta napada najčešće su se našli Židovi-mađaroni. U osnovi radilo se gotovo uvijek o poistovjećivanju političke stranke i mjesnog bogataša. Etnička pripadnost nije imala presudnu ulogu.

Tako je u Gornjoj Rijeci, 5. svibnja 1903., pobunjeni puk jurišao na općinskog načelnika i trgovca "Židova Mozesa" s povicima: "Hura, udrimo na njih, to su Mađari!"⁹³ Slično je bilo sa dućanom Josipa Frölicha iz Svetog Petra Orehovca, koji je razularena rulja napala, jer je vlasnik glasovao za kandidata narodne stranke.⁹⁴

Iza tih napada stajali su pojedinci, pa se tako u izvještaju banu upućenom od kotarskog predstojnika u Kutini navodi da je glavni pokretač priprema demonstracija pisar tamošnjeg odvjetnika Ljudevit Vidaković koji nagovara pojedince da napadnu tamošnji kolodvor, skinu grbove s kraljevske pošte, kotarske oblasti i kotarskog suda te da "udare na kuću ovdašnjeg najbogatijeg trgovca izraelićana Moritza Webera".⁹⁵

Iako su u nemirima često napadani Židovi, treba naglasiti da oni nisu imali ničeg zajedničkog s antisemitizmom. Na Židove se nije navaljivalo iz mogućih rasnih ili vjerskih pobuda, nego isključivo zato jer ih se smatralo izrabljivačima (bankari, zelenaši, trgovci, krčmari) i jer su glasovali za mađarone. To potvrđuje i izvještaj varaždinskog župana Rubida-Zichya kome stoji da je jedan od uzroka pokreta "lihvarenje nebrojenih seoskih veresijskih instituta".⁹⁶ Županovu tvrdnju potkrepljuje i slučaj u Ludbregu (21./22. lipnja 1903.) kada su Franji Klausu, štedioničkom poslovođi i Ignacu Grossu, blagajniku štedione, razlupani svi prozori.⁹⁷

U mjestima u kojima nije došlo do izgreda mjesni su Židovi živjeli u strahu. U njihovim su se krčmama često planirali nemiri.. Nerijetko bi ti židovski krčmari čuli kako njihovi gosti spremaju napad na njih same.⁹⁸

Pišući o događajima 1903., Stjepan Radić je ustvrdio da Hrvati imaju dva neprijatelja: "Vani Mađare, a doma mađarone!". Držao je da mađarska vlada daje povlastice Židovima, kako bi oni po Hrvatskoj gradili tvornice i izrabljivali hrvatski narod.⁹⁹

Borba za oslobođenje od utjecaja Mađara bila je glavni i najpreči cilj hrvatskoga narodnog pokreta. Zbog toga je pobunjeni puk od samog početka nastojao ukloniti sve što je označavalo mađarsku vladavinu nad Hrvatskom ili imalo bilo kakve veze s zajedničkim hrvatsko-mađarskim

⁹³ V. BOGDANOV, *n. dj.*, 150.; HDA-PrZV, kut. 680/1903./1063/1903.

⁹⁴ V. BOGDANOV, *n. dj.*, 150.; HDA-PrZV, kut. 680/1903., spis 2510/1903.

⁹⁵ V. BOGDANOV, *n. dj.*, 151, HDA-PrZV, kut. 681/1903., spis 2992/1903.

⁹⁶ V. BOGDANOV, *n. dj.*, 149., PrZV, kut. 682/1903., spis 141 (4297)/1903.

⁹⁷ V. BOGDANOV, *n. dj.*, 153., HDA-PrZV, kut. 682/1903., spis 3648/1903.

⁹⁸ HDA-PrZV, kut. 681/1903., (3276/1903.). Supruga trgovca i krčmara Židova Hinka Meidera u Dubravi, blizu štajerske granice, pripovijedala je konjičkom satniku barunu de Pont kako već nekoliko dana živi u strahu i uzrujanosti jer je čula u svojoj krčmi od seljaka da spremaju napade.

⁹⁹ Stjepan RADIĆ, *Hrvatski pokret godine 1903.-politička rasprava*, Allegheny 1903., 15., 20.

poslovima. U nemirima 1903. godine sudjelovali su uz građane, radništvo i mladež, članovi i pristaše raznih političkih stranaka. Među demonstrantima je bilo građana koji su već bili osuđeni zbog sudjelovanja u protusrpskim demonstracijama godinu ranije.¹⁰⁰

Glavni ciljevi napada bili su upereni protiv željeznica i željezničkih postrojenja, pošta, žandarmerijskih postaja koje su sve bile pod mađarskom upravom. Pokret je uz to, bio uperen i protiv svih onih, koji su na bilo koji način služili tuđinskoj, austro-mađarskoj vladavini nad Hrvatskom.¹⁰¹

Znatan dio najjačeg ekonomskog sloja u Hrvatskoj bili su Židovi, a jedan dio njih se smatrao Mađarima, a to ih je u datom trenutku učinilo metom otvorenih napada sudionika narodnog pokreta 1903. godine.

SUMMARY

THE JEWS IN THE EVENTS OF 1903-1904 IN CROATIA

The period 1903-1904 is characterized by unrest, demonstrations, street clashes and the calling of assemblies of protest. Resistance to the regime of Khuen grew into a wider movement, mostly as resistance to Hungarian hegemony. Even though Jews who were citizens of Civil Croatia were in many cases denied their patriotism, that is, they were not considered "good Croats," they indeed took part in the national movement of 1903. In the events of 1903-1904 some of the Jews were exposed to physical attacks and looting. These unfortunate incidents occurred for two reasons: first, 76% of the Jews who moved to Croatia between 1900 and 1910 came from western Hungary and spoke Hungarian as their mother tongue and were considered to be Hungarians as a result; second, the very common occurrence of Jews changing their last names to Hungarian surnames enabled many of them to obtain more attractive jobs at the state railway and advancement in their careers. Despite the fact that anti-Semitic outbursts occurred in Croatia in 1903, they did not assume large proportions and they were carried out by those individuals who attacked the Jews based on their assumption that the Jews were Magyars or "Magyarones." The national movement in Croatia in 1903-1904 did not have an anti-Semitic character and was above all else anti-Hungarian and anti-Magyarone.

Key words: National movement 1903-1904, Jews, demonstrations, unrests, peasantry

¹⁰⁰ S. MATKOVIĆ, *n. dj.*, 171.

¹⁰¹ V. BOGDANOV, *n. dj.*, 128-129.